О. Ю. Костюк

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ

Стаття присвячена актуальній темі з історії педагогіки. У статті аналізуються суспільно-економічні та політичні передумови становлення та розвитку релігійної освіти на Волині у XIX – на початку XX ст.

This article deals with the urgent problem of the History of Pedagogics. In the article the author analyses social economical and political factors which influenced the religious education formation and development in Volyn region in the XIX and the beginning of the XX centuries.

В останнє десятиліття дедалі більше політичних і культурних діячів звертаються до релігійних моральних цінностей як найбільш стійких, універсальних, не підвладних політичній та ідеологічній кон'юнктурі. Це означає, що сучасне українське суспільство поступово підходить до визнання й освоєння етичних основ релігійних, зокрема, християнських цінностей, від яких воно було штучно відлучене протягом багатьох десятиліть. Отже, виникає гостра потреба в залученні християнських цінностей до процесу виховання молоді, визначенні основних засад, цілей, напрямків, змісту, форм і методів формування духовності на їх основі, які разом з іншими складовими сприятимуть розвитку формуванню духовної високоморальної особистості, майбутнього громадянина України [11,15].

Аналіз джерел свідчить, що окремі проблеми розвитку релігійної освіти Правобережної України, Волинського краю досліджували М. Барна, С. Бричок, О. Борейко, Д. Герцюк, Т. Джаман, Л. Єршова, С. Коляденко, І. Курляк, В. Омельчук, Н. Сейко. Більшість праць розкриває лише окремі аспекти розвитку релігійної освіти на Волині. Однак серед досліджень відсутні праці системного характеру щодо розкриття суспільно-полі-

© *О. Ю. Костюк, 2007*

тичних та соціокультурних чинників, які впливали на становлення та розвиток початкової релігійної освіти на Волині у XIX – на початку XX століття.

Мета статті – аналіз суспільно-політичних та соціокультурних чинників, які впливали на процес становлення та розвитку початкової релігійної освіти на Волині у зазначений період.

У кінці XVIII століття доля українських земель вирішувалася в боротьбі між сусідніми державави: Російською імперією та Річчю Посполитою. У березні 1793 р. до Російської імперії була приєднана східна частина Волині – до м. Катербург, Кременецького повіту та до м. Варковичі, Дубнівського повіту, а 7 квітня цього року в м. Полонному генерал-губернатор Кречетков, резеденція якого знаходилася в Лабуні, від імені імператриці обнародував указ про приєднання до Росії територій, які раніше належали Речі Посполитій. 8 квітня 1793 р. в Лабуні був призначений з'їзд шляхти і духовентсва, на якому вони склали присягу на вірність Катерині II і тим самим "легалізували" своє підданство Росії [9, 116].

Хоча у 1794 р. поляки спробували ще раз повернути втрачену ними територію, але їх наміри були марними, оскільки союзники, об'єднавшись, приборкали поляків та розділили територію Речі Посполитої між собою. Згідно з матеріалами поданими у "Волинських єпархіальних відомостях" за Гродненським трактатом, укладеним польським сеймом від 11 липня 1793 р., імператриця Катерина Велика надала православним жителям Волині повну свободу віросповідання, пообіцявши їм свій захист та підтримку [1, 323-325]. Відчувши себе вільним від тяжкого та ненависного латино-польського панування, яке продовжувалося 224 роки, народ десятками тисяч повертався в лоно своєї матері православної церкви, відкривав православні церкви, засновував нові єпархії, робив перші кроки, щоб надати православному народу можливість отримати освіту.

Як було зазначено у вище згаданих матеріалах, у зв'язку із швидким збільшенням кількості православних на Волині, постала необхідність в утворенні окремої єпархії. Внаслідок цього іменним Найвищим указом, який було надано Святішому Синоду від 12 квітня 1795 р., у м. Житомирі було засновано вікаріанство з повним штатом третього класу при Мінському архієпископі, якого стали називати Мінським та Волинським. Вікарного єпископа називали Житомирським. На той час архієреєм у Мінську був Віктор (Садовський) – архієпископ Мін-

ський та Волинський, коад'ютор Київської митрополії і священно-архімандрит Слуцького монастиря. До складу нової вікаріанської Житомирської єпархії увійшли повіти, які утворювали Ізяславське намісництво: Новоград-Волинський, Лабунський, Заславський. Острозький, Ровенський, Домбровицький, Овруцький, Радомисльський, Житомирський, Чуднівський, Луцький, Владимирський та Ковельський [1, 323-325].

Вплив релігії на повсякденне життя, утворення нової єпархії, бажання простого народу продовжувати традиції православ'я, відкриття великої кількості парафій – все це спричинило заснування низки православних релігійних освітніх закладів. Метою цих закладів була підготовка належних церковних кадрів, навчання та виховання українців у дусі православ'я. Згідно з матеріалом, поданим в "Историко-статистическом описании церквей и приходов Волынской епархии", у 1799 р. для більшої зручності в єпархіальному управлінні вся Волинська єпархія була поділена на 12 повітів, з яких Овруцький, Володимирський, Заславський та Ковельський були поділені на 4 благочинні округи: Житомирський, Новоград-Волинський, Ровенський, Дубнівський, Старокостянтинівський, Кременецький та Луцький – на 5 округів, а Острозький – на 6. Таким чином, Волинська єпархія налічувала 57 благочинних округів. Кожний округ знаходився під керівництвом благочинного, якого обирали місцевою єпархіальною владою з числа священиків цього округу.

Відповідно до чинних чотирьох духовних училищ, Волинську єпархію було розділено на чотири училищні округи:

1. Житомирський училищний округ охоплював Житомирський, Новоград-Волинський та Овруцький повіти.

2. Кременецький – Кременецький, Старокостянтинівський, Заславський та 4 благочинні округи Дубнівського повіту.

3. Клеванський – Ровенський, Острозький та міський, 1, 2, 3 благочинні округи Дубнівського повіту.

4. Милецький – Ковельський, Луцький та Володимирський [1, 328-329].

У результаті розчленування Речі Посполитої, до Російської імперії було приєднано територію поліконфесійної Волині на землях якої окрім корінного населення українців, мешкало багато поляків, євреїв, німців, чехів, які масово почали тут селитися ще з часів Люблінської унії і намагалися зберегти свою ідентичність, мову, віру. На українських землях, які відійшли від Речі Посполитої, російський уряд залишив без змін соціально-економічний лад, що був там за Речі Посполитої. Кріпац-

тво, яке в кінці XVIII ст. досягло на землях королівства Польського найбільшого розвитку, дістало від російського уряду повну підтримку і було підтримане всією силою військового та бюрократичного апарату [9, 116].

Тим більше приєднання Правобережної України до Російської імперії суттєво не змінило становища польських феодалів, шляхти та римо-католицької церкви. Об'єднання Правобережної України з Лівобережною призвело до того, що більшість уніатських церков та парафіяльних шкіл, у яких навчання велося українською мовою, було закрито, а той факт, що Адама Чарторийського було призначено куратором новоствореного навчального округу, посприяв відкриттю нових католицьких навчальних закладів та укріпив позицію поляків на Волинській землі ще на десятки років.

Характеризуючи становище поляків на Волинських землях, В. Надольська констатує, що в середині XIX ст. (1857 р.) римо-католицьке населення Волинської губернії нараховувало 172866 чоловік, у тому числі поляків – 167866 чоловік та українців – 4829 [7, 548]. У цей час на Волині з'являється та діє значна кількість шкіл, товариств, організацій і громадських закладів польського спрямування: товариство благодійності, товариство розповсюдження польських книг, товариство лікарів, громадські читальні, місцеві польські клуби, польські театри.

Події 1861-1863 рр. спричинили зміни у політиці царського уряду щодо польського населення і вплинули на етнічну структуру населення Волинської губернії та його розселення, хоча польське населення на Волині залишилось чисельним – 90701 чоловік та 93400 жінок, що становило 6% всіх жителів губернії , про що і свідчать матеріали перепису населення за 1897 р. Основним місцем проживання польського населення залишалася західна смуга губернії: Рівненський, Луцький, Володимир-Волинський, Заславський, Дубенський та Острозький повіти [10, 3–10].

Третю позицію з чисельності населення Волинської губернії займали євреї. Статистичні дані свідчать, що Волинська губернія стала величезною в краї не тільки за територією, а й за чисельністю євреїв, причому кількість їх постійно зростала. Якщо у 1797 р. євреїв нараховувалось 14265 душ [4, 535], то через 100 років їх вже було 394774 [10, 4-5].

У праці "Роль єврейського народонаселення в економічному розвитку Правобережної України (на прикладі м. Бердиче-

ва)" Марковський Б. В. відзначає, що в останні десятиріччя Речі Посполитої занепад християнських общин у містах дійшов до краю, євреї заповнили той величезний проміжок, котрий відділяв шляхту від безправних холопів. У праці "Роль єврейського народонаселення в економічному розвитку Правобережної України (на прикладі м. Бердичева)" історик Б. Марковський відзначає, що в останні десятиріччя Речі Посполитої занепад християнських громад у містах дійшов до краю, євреї заповнили той величезний проміжок, котрий відділяв шляхту від безправних холопів. Б. Марковський констатує, що в Україні на цей час фактично зникає середній клас, що і стало однією з причин успіхів євреїв, які полягали у високому рівні економічного розвитку, значному нагромадженні капіталу і солідарності євреїв у питаннях кредиту, а також у тому, що євреї не вважали за потрібне дотримуватися норм моралі щодо місцевого населення [5, 124].

У XIX ст. в Російській імперії соціально-економічне та правове становище національних меншин, зокрема євреїв, було надзвичайно важким. "Офіційні особи, які брали участь у перепису 1897 р. в якості рахівників, – писала газета "Волынская жизнь", – які звикли з дитинства до думки про експлуататорські інстинкти євреїв, були вражені побутовими умовами життя більшості євреїв" [2, 1]. Страшна бідність, тіснота, велика кількість жебраків і людей без певних занять були масовим явищем у єврейства.

Надзвичайно важливе місце у житті євреїв Волині відігравала релігія та здобуття хоча б елементарної релігійної освіти. Суботні і святкові дні, вільні від важкої праці і турбот, вони присвячували релігійним заняттям по Талмуду і його коментарям. Незважаючи на безрадісне своє життя, завдяки релігії євреї ніколи не падали морально. "Нижчий клас наших єдиновірців, – писав кореспондент газети "Рассвет" у 1860 р., – зміцнюють релігія, віра і глибокі переконання" [12, 2].

Говорячи про німецьку меншість на Волині, Бармак М.В. у праці "Початок німецької колонізації Волині" зазначає, що перші згадки про німецьких поселенців на Волині зустрічаються ще з часів Київської Русі. Вони були обмежені суворими законами, тому не відігравали помітної ролі в політичному й економічному житті краю. Доречно зазначити, що за чисельністю у структурі населення Волинської губернії німці були четвертими. Вони мали великий досвід досить високої культури землеробства. Німці знались на ремеслах, були технічно розвиненими, мали добірний посівний матеріал, племінну худобу.

Крім того, специфічний менталітет німців також додавав чимало корінним жителям у розвитку культури. Уряд був зацікавлений у тому, щоб німецькі емігранти свій досвід передавали населенню імперії, зокрема й Волинської губернії.

Одне з найважливіших місць у громадському і культурному житті німецьких колоністів займала релігія та релігійна освіта, яка давала їм можливість зберегти рідну мову. За віросповіданням німецькі релігійні громади поділялись на лютеранські, меноніські, баптистські, штундистські. Найбільш чисельною на Волині була лютеранська церква, до якої належало 98,72% німців [10, 9].

До другої половини XIX століття у Волинській губернії відчувалась нестача церковнослужителів, особливо пастирів. Німецький пастор на Волині не був державним службовцем, не отримував зарплати, а жив за рахунок різноманітних відрахунків колоністів. Крім виконання своїх прямих обов'язків, пастор повинен був розумітися також у медицині, будівництві, сільському господарстві. Тому колоністи йшли до нього зі своїми бідами і труднощами. Через названі вище причини, пастор не міг побувати в кожній колонії і тому в нього там завжди були помічники–кантори [6, 115].

Якщо німці вже більше століття проживали у Південно-Західному краї царської Росії, то поселення чехів з'явилося тут порівняно недавно. Їх приваблювала, перш за все, можливість придбання землі. Велике значення для чехів мала і слов'янська близькість чеського та українського народів, тому потік переселенців на Україну, зокрема на Волинь, зростає.

Організований чеський еміграційний рух на волинські землі розпочався у середині XIX ст., коли тут змінилася економічна і політична ситуація [8, 425]. Перші чеські поселення на Волині виникли в 1859 р., в Дубнівському повіті в селах Підгайці та Погорільці, при цьому чеське населення залишалось в Австрійському підданстві. Пізніше були засновані ще три чеські поселення: Миротин в Острозькому повіті та Михайлівка і Завидів у Рівненському повіті. Кількість чеського населення в них склала 967 мешканців [13, 126].

У 60-70-х роках XIX ст. склалися нові сприятливі політичні передумови для переселення чехів. Реформи середини століття привели до певної ліберизації в політичній сфері. В Росії поширюється слов'янофільство, і це дало поштовх до розвитку такого руху в європейських країнах, де проживали слов'янські народи. Виникають слов'янські комітети, які об'єднують ши-

рокі кола громадськості та вчених і сприяють налагодженню зв'язків із зарубіжжям. Розповсюдження ідеї об'єднання усіх слов'янських народів у єдину державу влаштовувало царський уряд і підсилювало його зовнішньополітичний курс.

Особлива увага урядом приділялася релігійному питанню: релігійна орієнтація чехів (гуситство), на думку царського уряду, повинна була внести розкол у католицьке середовище Волинської губернії і обмежити вплив католицизму на місцеве населення. Політична сторона проблеми переселення, зокрема релігійна, мала для уряду Росії головне значення і стала поштовхом для прийняття особливої постанови щодо чеського переселення. Поряд з тим, потрібно відзначити, що з середини XIX ст. стосовно інших іноземних поселенців (німців, євреїв) приймаються обмежувальні закони [3, 173]

Таким чином, у результаті приєднання Волині до царської Росії, на території краю у XIX ст. склалася низка суспільно-економічних та політичних передумов, які сприяли становленню та розвитку релігійної освіти на Волині як серед корінного населення, якому нав'язувазувалася великоросійська політика, так і серед національних меншин, які проживали на Волинській землі і манагалися влитися в усі процеси, які відбувалися у цей час.

Література

1. ВЄВ, 1887 р. – № 11-12. – С. – 328-329.

2. Волынская жизнь. – 1906. – №26. – С. 1.

3. Громачевский С.Г. Ограничительные законы по землевладению в западном крае: с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. – Спб., 1904. – 173 с.

4. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем: 16 т. – СПб., 1908 – 1913., т. 3. – С. 535.

5. Марковський Б.В.Роль єврейського народонаселення в економічному розвитку правобережної України (на прикладі м. Бердичева)Велика Волинь: минуле й сучасне // Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1994. – С.124.

6. Надольська В. Лютеранство на Волині у другій половині XIX ст. // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки. – Житомир, 1996. – С.115.

7. Надольська В. Поляки на Волині у другій половині XIX ст. Велика Волинь: минуле й сучасне // Матеріали міжнародної нау-

кової краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1994. – С.548.

8. Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – Киев: Изд-во АН УССР, 1961. – 425 с.

9. Павлюк В.В. Другий поділ Польщі і Південно-Східна Волинь. Велика Волинь: минуле й сучасне // Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1994. – С.116.

10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., т. 8. Волынская губерния. – СПб., 1904. – 250 с.

11. Полянський П.Б. Духовні цінності у змісті шкільної освіти.// Матеріали науково-практичної конференції "Духовність особистості і сучасні стратегії виховання " 5-7 лютого 2006 року. – Київ, 2006. – С. 15.

12. Рассвет. – 1860. – №14. – С. 2.

13. ЦДІАУ, ф.442, оп. 317б спр.92, ч..3, арк.126.